ТЕХНИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ - ВАРНА
Technical University of Varna
е-списание ТУ-Варна
ISSN 3033-2559
OPEN ACCESS
DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

# МОРАЛ, ЕТИКА И СЪВЕСТ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ОСНОВИ НА ВЪТРЕШНАТА ОТГОВОРНОСТ

**Д-р Аница Хугасиян-Хачмерян**

***Резюме:*** *Настоящата статия разглежда морала, етиката и съвестта като взаимосвързани, но концептуално различни аспекти на психичното функциониране. Моралът се анализира като система от ценности, норми и представи за допустимо поведение, етиката – като критическо осмисляне на основанията на тези норми, а съвестта – като вътрешен регулативен процес, чрез който личността оценява собствените си намерения, действия и последствията им за другите. Основната теза е, че моралното развитие не се изчерпва с усвояването на правила. То предполага постепенно преминаване от външно подчинение към интернализирана отговорност, морална идентичност и автономна преценка. Анализират се ролята на семейната социализация, семейната емоционална регулация, темперамента, емпатията, вината и срама. Разграничават се зрялото морално съзнание, което подпомага признаването и поправянето на причинената вреда, и наказващата псевдосъвест, организирана около страх, срам и зависимост от авторитет. Включени са психодинамичните концепции за Свръхаза и Сянката. Предлага се интегративен теоретичен модел на прехода от външната морална норма към вътрешната отговорност. Статията има теоретико-концептуален характер и очертава насоки за психологическо консултиране и бъдещи емпирични изследвания.*

***Ключови думи:*** *морал, етика, съвест, морална идентичност, отговорност, вина, срам, емпатия, Свръхаз.*

# MORALITY, ETHICS, AND CONSCIENCE: PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF INNER RESPONSIBILITY

**Anitsa Hugasiyan-Hachmeryan, PhD**

***Abstract:*** *The present article examines morality, ethics, and conscience as interrelated yet conceptually distinct aspects of psychological functioning. Morality is analysed as a system of values, norms, and conceptions of permissible behaviour; ethics as the critical examination of the foundations underlying these norms; and conscience as an internal regulatory process through which individuals evaluate their own intentions, actions, and their consequences for others. The central argument is that moral development extends beyond the acquisition of rules. It involves a gradual transition from external compliance to internalized responsibility, moral identity, and autonomous judgment. The roles of family socialization, emotional regulation within the family, temperament, empathy, guilt, and shame are examined. A distinction is drawn between mature moral consciousness, which facilitates the recognition of harm caused to others*

DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

*and efforts to repair it, and punitive pseudo-conscience, organized around fear, shame, and dependence on authority. The psychodynamic concepts of the superego and the shadow are also incorporated. An integrative theoretical model of the transition from external moral norms to internal responsibility is proposed. The article adopts a theoretical and conceptual approach and outlines implications for psychological counselling and future empirical research.*

***Keywords:*** *morality, ethics, conscience, moral identity, responsibility, guilt, shame, empathy, superego.*

## Увод

Моралът присъства в човешкия живот едновременно като обществена норма, лична ценност, емоционално преживяване и критерий за оценяване на поведението. Хората използват понятия като „добро“, „зло“, „справедливост“, „честност“ и „съвест“, но невинаги влагат еднакво съдържание в тях. Едно действие може да бъде приемано като морално задължение в определена културна или семейна среда и като ограничаване на личната свобода в друга.

Това различие не означава, че моралът е изцяло относителен и че всяко лично убеждение има еднаква стойност. То показва, че моралната оценка се формира в конкретна психологическа и социална среда. Човек не се ражда с готова система от морални норми. Той постепенно усвоява правила, наблюдава поведението на възрастните, преживява одобрение и неодобрение, разпознава последствията от действията си и изгражда представа за това какъв човек иска да бъде.

Познаването на моралното правило обаче не гарантира неговото следване. Личността може правилно да обясни кое поведение е справедливо и едновременно да постъпва в противоречие с него. Възможно е правилото да е усвоено само като външно изискване, чиято сила зависи от наблюдението, наказанието или оценката на авторитета. При липса на външен контрол поведението се променя, защото нормата не е превърната във вътрешна отговорност.

Настоящата статия има теоретико-концептуален характер. Нейната цел е да разграничи морала, етиката и съвестта и да предложи психологически модел на процеса, чрез който външните морални норми могат да бъдат интернализирани като лични ценности, морална идентичност и автономна отговорност.

Не се приема, че съвестта представлява единен и неизменен вътрешен механизъм. Тя включва различни когнитивни, емоционални, мотивационни и поведенчески процеси. Може да подпомага отговорността и поправянето на вредата, но може и да придобие сурова, наказваща форма, при която моралността се заменя от страх, хронична вина и ниска себеоценка.

ТЕХНИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ - ВАРНА
Technical University of Varna
е-списание ТУ-Варна
ISSN 3033-2559
OPEN ACCESS
DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

## 1. Понятийни разграничения

### 1.1. Морал

Моралът може да бъде определен като система от ценности, норми и представи, чрез които действията, намеренията и отношенията се оценяват като правилни или неправилни, справедливи или несправедливи, допустими или недопустими.

Моралът има обществено и индивидуално измерение. Общественото измерение включва културните норми, традициите, религиозните послания, законите и очакванията към поведението. Индивидуалното измерение се отнася до начина, по който тези норми са разбрани, приети, отхвърлени или преобразувани от конкретната личност.

Моралът не е идентичен със закона. Определено действие може да бъде законно, но да бъде преживяно като несправедливо. Обратно, човек може да наруши формално правило, защото се стреми да защити по-висока ценност, например човешкия живот.

Не всяко социално правило е морална норма. Изискванията за облекло, обръщение или поведение на официално място принадлежат предимно към функционирането ни в социалния свят. Моралните норми засягат въпроси като вредата, правата, справедливостта, измамата, принудата и отношението към човешкото достойнство.

### 1.2. Етика

Етиката представлява критическо и систематично осмисляне на моралните ценности и основанията на моралната преценка. Ако моралът отговаря на въпроса „Какво се приема за правилно?“, етиката поставя допълнителни въпроси:

Защо определено действие е правилно?

Чии интереси защитава съответната норма?

Прилага ли се тя еднакво към всички?

Какви са последствията от нейното следване?

Нарушава ли човешкото достойнство?

Етиката не отхвърля моралните традиции, но не ги приема автоматично като безусловно валидни. Тя позволява нормите да бъдат подложени на критическа проверка. Това е особено важно, защото историята показва, че несправедливи отношения могат продължително да бъдат представяни като естествени, правилни или морално задължителни.

Етическото мислене изисква способност за разграничаване между авторитет и истина. Една норма не става морална само защото е наложена от родител, институция, религиозен водач или мнозинство.

### 1.3. Съвест

Съвестта може да бъде разглеждана като вътрешна психична система, чрез която личността оценява собствените си намерения и действия спрямо усвоените морални критерии.

Тази система не се състои само от мисловна преценка. Тя включва:

ТЕХНИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ - ВАРНА
Technical University of Varna
е-списание ТУ-Варна
ISSN 3033-2559
OPEN ACCESS
DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

– разпознаване на моралното значение на ситуацията;
– предвиждане на последствията за другите;
– преживяване на вина, съжаление или загриженост;
– способност за саморегулация;
– готовност за признаване и поправяне на причинената вреда;
– включване на моралните ценности в представата за себе си.

Емпиричните изследвания на Аксан и Кочанска показват, че съвестта в детството може да бъде разглеждана чрез поне два относително различими компонента: морални емоции и поведение, съобразено с правилата. Детето може да проявява вина и емпатийна загриженост, но все още да има трудности със самоконтрола. Възможно е и обратното – да спазва правилата, без да преживява достатъчно ясно моралния им смисъл (Aksan & Kochanska, 2005).

Следователно съвестта не трябва да се свежда нито до послушание, нито до чувство за вина.

### 1.4. Вътрешна отговорност

Отговорността предполага способност човек да разпознава собственото си участие в дадено действие и да приеме последствията му, без автоматично да прехвърля вината върху обстоятелствата или другите хора.

Вътрешната отговорност се различава от външното подчинение. Подчиняващият се човек може да спазва правилото, защото се страхува от наказание. Отговорният човек се съобразява с моралния принцип и когато липсва непосредствен контрол.

Това не означава, че отговорният човек никога не греши. Зрелостта се разпознава не по липсата на нарушения, а по способността за признаване, разбиране, поправяне и промяна.

### 1.5. Кратък културно-религиозен контекст

Библейската традиция оказва съществено влияние върху европейския морален език чрез понятията за съвест, справедливост, милосърдие, отговорност и отношение към ближния. В настоящата статия този принос се разглежда като историко-културен контекст, а не като единствен източник на морална валидност.

Психологията не може да доказва или отхвърля религиозните основания на морала. Тя изследва как религиозните и светските морални послания се усвояват, как участват във формирането на съвестта и при какви условия подпомагат отговорността или произвеждат страх, срам и зависимост.

## 2. От външната норма към интернализацията

Първите морални правила се предават от възрастните. Детето научава кое е позволено и кое е забранено чрез думи, реакции, ограничения и наблюдение на поведението на значимите фигури.

В началото правилото е външно. То се изпълнява поради присъствието на възрастния, очакването за награда или страх от последващи действия. Постепенно при

ТЕХНИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ - ВАРНА
Technical University of Varna
е-списание ТУ-Варна
ISSN 3033-2559
OPEN ACCESS
DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

благоприятно развитие нормата може да бъде интернализирана – да започне да регулира поведението и когато контролиращият човек отсъства.

Интернализацията не представлява механично пренасяне на родителската забрана във вътрешния свят. Детето трябва да разбере смисъла на правилото, да го свърже с последствията за другите и да го включи в развиващата се представа за себе си.

Изследванията на Кочанска показват, че доброволното, ангажирано сътрудничество с родителя е по-свързано с интернализацията от поведението, основано само на ситуационно подчинение. Когато детето преживява правилото като част от взаимно отзивчиво отношение, то е по-вероятно да го следва и без непосредствен надзор (Kochanska, 2002).

Емоционалната емпатия има съществено значение. В отношения, характеризиращи се с предвидимост, уважение и разбираемо поставяне на граници, детето може да възприеме нормата като защита на отношенията. Когато правилата се налагат чрез унижение, заплаха и непоследователно наказание, те могат да бъдат свързани предимно със страх.

Интернализацията зависи и от темперамента. По-чувствителното към заплаха дете може да усвоява правилата чрез умерена тревога и очакване за неодобрение, докато по-слабо тревожното дете може да се нуждае повече от положителна емоционална ангажираност и съвместно разбиране на последствията. Това показва, че няма един универсален родителски механизъм за развитие на съвестта (Kochanska, 1993).

### 3. Морално развитие и автономна преценка

Колбърг разглежда моралното развитие като преминаване от разсъждение, организирано около наказанието и личната изгода, към ориентация към обществените правила и при определени условия – към по-автономни етични принципи (Kohlberg, 1981).

При предконвенционалното равнище правилното действие се определя предимно чрез последствията за самия човек. При конвенционалното равнище водещи са одобрението, поддържането на отношенията, законът и социалният ред. Постконвенционалното разсъждение допуска критична оценка на съществуващите правила чрез по-общи принципи на справедливост, права и човешко достойнство.

Моделът има значителен принос, но не обхваща цялостното морално функциониране. Той оценява предимно структурата на разсъждението, а не реалното поведение, емоциите, привързаността или моралната идентичност.

Гилиган поставя под въпрос едностранното привилегироване на справедливостта и автономията и насочва вниманието към етиката на грижата, отношенията и отговорността към конкретния човек (Gilligan, 1982). Справедливостта и грижата не трябва да бъдат противопоставяни. Моралното решение може да изисква едновременно защита на универсален принцип и разбиране на индивидуалния контекст.

Зрялото морално съзнание не се изчерпва с логическата последователност. Човек може интелектуално да защитава универсални принципи, но да не разпознава

DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

страданието на конкретния човек. Обратно, силната емпатия към близък човек може да доведе до несправедливо отношение към останалите.

## 4. Съвестта в психодинамична перспектива

### 4.1. Свръхаз и интернализирана забрана

В психоаналитичната теория на Фройд Свръхазът се формира чрез интернализация на родителските забрани, изисквания и идентификации. Той наблюдава и оценява Аз-а и може да поражда вина при нарушение на вътрешния стандарт (Freud, 1923/1961).

Свръхазът не трябва автоматично да бъде отъждествяван със зряла съвест. Той може да съхранява не само морални ценности, но и сурови, противоречиви или унизителни родителски послания. Вътрешният критик може да наказва личността не за реално причинена вреда, а за автономност, нагон, гняв, несъгласие или желание за отделяне.

Прекомерната строгост на Свръхаза не прави човека по-морален. Тя може да доведе до хронично чувство за вина, самонаказание и зависимост от външно одобрение. В такъв случай личността е заета повече с въпроса дали е „лоша“, отколкото с реалното въздействие на действията си върху другите.

Наказващата вътрешна инстанция може дори да затрудни поемането на отговорност. Когато признаването на грешка заплашва да активира тотално обезценяване на Аза, човекът може да отрича, рационализира или прехвърля вината, за да защити психичното си равновесие.

### 4.2. Сянка, проекция и морално самопознание

В аналитичната психология на Юнг Сянката включва онези качества, импулси и възможности, които личността не приема като част от съзнателния си образ. Тя може да съдържа агресия, завист, жажда за власт, егоизъм и разрушителност, но също така потисната жизненост и автономност (Jung, 1959).

Моралното развитие не предполага унищожаване на Сянката. То изисква разпознаване на собствената способност за агресия, измама, завист и злоупотреба. Когато тези възможности са напълно отречени, те могат да бъдат проектирани върху другите.

Личността започва да преживява злото като качество, което принадлежи изключително на външната група, партньора, опонента или различния човек. Така моралното осъждане може да се превърне в защита срещу самопознанието.

Признаването на Сянката не означава оправдаване на разрушителното поведение. Напротив, човек може да поеме реална отговорност за импулс, който разпознава като свой. Това, което е напълно отречено, не подлежи на съзнателна регулация.

DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

## 5. Морални емоции: вина, срам и емпатия

### 5.1. Вина

Вината е насочена предимно към конкретно действие или бездействие. Човек преживява, че е нарушил значима норма, причинил е вреда или не е изпълнил своя отговорност.

Когато е съразмерна на действителната отговорност, вината може да има адаптивна функция. Тя мотивира признаване, извинение, компенсиране на вредата и промяна на поведението.

Зрялата вина съдържа възможност за поправяне. Тя не изисква човекът да се определи изцяло като лош. Той може да запази собственото си достойнство и едновременно да признае, че е постъпил неправилно.

### 5.2. Срам

Срамът е насочен към цялостната личност. При него човекът не преживява само „Направих нещо лошо“, а „Аз съм лош, неприемлив или недостоен“.

Тангни и съавтори показват, че вината и срамът могат да имат различни отношения към моралното поведение. Вината по-често се свързва с поправителна мотивация, докато срамът може да активира отдръпване, защита, гняв, отричане и обвиняване на другия (Tangney et al., 2007).

Срамът не винаги е патологичен, но когато е хроничен и глобален, той затруднява отговорността. Признаването на конкретна грешка става опасно, защото заплашва да потвърди преживяването за цялостна „дефектност“.

### 5.3. Емпатия

Емпатията позволява на човека да разпознава и частично да съпреживява състоянието на другия. Според Хофман тя има съществена роля за свързването на моралните принципи с конкретното човешко страдание (Hoffman, 2000).

Емпатията обаче не е достатъчно условие за моралност. Тя може да бъде селективна и по-силна към близките, подобните и членовете на собствената група. Високата чувствителност към чувствата на другия може да се използва и манипулативно.

Поради това зрелият морал изисква съчетаване на емпатията със справедливост, граници и критическа преценка.

## 6. Морална идентичност

Моралната идентичност се отнася до степента, в която морални качества като честност, справедливост, грижа и отговорност са централни за представата на човека за самия него.

Акуино и Рийд разграничават интернализацията на моралната идентичност от нейното символно представяне. Интернализацията показва доколко моралните характеристики са действително важни за самоопределянето, а символизацията – доколко човек демонстрира тези характеристики чрез публични действия и принадлежности (Aquino & Reed, 2002).

DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

Това разграничение е важно, защото демонстрираната моралност не винаги означава вътрешна морална ангажираност. Човек може да използва моралния език, за да поддържа социален образ, да придобива одобрение или да се разграничава от „неморалните“ други.

Според Блази връзката между моралната преценка и действието зависи от това доколко моралът е включен в личностовата идентичност и преживяването за собствена последователност (Blasi, 1983). Когато моралната ценност е периферна, тя по-лесно се изоставя при конфликт с личната изгода.

## 7. Зряла съвест и наказващ Свръхаз

Зрялата съвест не е най-суровият вътрешен глас. Тя е способност за реалистично разграничаване между отговорност, грешка, намерение и последствие.

Зрялата съвест:

– разпознава конкретната вреда;

– допуска вина без тотално самообезценяване;

– насочва към поправяне;

– позволява критика на несправедлив авторитет;

– прилага моралния критерий и към собственото поведение;

– съчетава принципи с разбиране на контекста;

– не изисква безгрешност.

Наказващият Свръхаз функционира различно. Тя се организира около страх от наказание, отхвърляне или загуба на одобрение. Човекът се стреми преди всичко да не изглежда лош, а не да не причинява вреда.

Наказващият Свръхаз може да бъде изключително строг към личните желания и едновременно толерантна към реално нараняващо поведение, когато то е одобрено от авторитет или група. Тя следи подчинението, а не справедливостта.

Такъв човек може да изпитва силна вина, когато поставя граница, но да не изпитва същата вина, когато контролира или унижава другия в името на „правилното“. Следователно интензивността на вината не е достатъчна мярка за морална зрялост.

## 8. Морал, авторитет и автономност

Подчинението на авторитета може да има социална функция, но не е равнозначно на морал. Авторитетът може да предава ценности, но може и да изисква действия, които противоречат на справедливостта и човешкото достойнство.

Автономната морална преценка предполага човек да може да оцени самото изискване, а не само да установи от кого идва. Това включва готовност да се понесе неодобрение, когато следването на групата би означавало участие във вреда.

Моралната автономност не е произволна. Тя не означава „правя каквото искам“. Тя изисква по-висока отговорност, защото човекът не може да се освободи от вина чрез твърдението, че само е изпълнявал нареждане.

Моралният избор често има лична цена. Той може да доведе до загуба на одобрение, принадлежност, привилегия или удобство. Поради това моралността не се

DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

измерва само чрез заявените убеждения, а чрез способността да се остане последователен, когато принципът влиза в конфликт с личния интерес.

## 9. Интегративен теоретичен модел

Предложеният модел започва от семейните, културните и религиозните морални послания. Те определят първоначалните категории за добро, зло, позволено и забранено.

Начинът на предаване на тези послания има съществено значение. Когато правилата са свързани с емоционална емпатия, обяснение и последователни граници, те по-лесно се преживяват като смислени. Когато са налагани чрез страх, унижение и непредвидимост, могат да се интернализират като наказващ контрол.

Следващото звено е взаимодействието между темперамента, привързаността, саморегулацията и способността за емпатия. Тези фактори участват в начина, по който детето реагира на нарушението и усвоява моралната норма.

Постепенно могат да се формират морални емоции, поведение, съобразено с правилата, и морална представа за себе си. Когато тези процеси се интегрират, възниква по-устойчива вътрешна регулация.

Моделът може да бъде представен чрез последователността:

външни морални послания → начин на предаване на нормата → емоционална емпатия и идентификация → разбиране на последствията за другия → развитие на морални емоции и саморегулация → интернализация на ценностите → морална идентичност → автономна преценка → вътрешна отговорност.

При неблагоприятна динамика е възможна друга последователност:

суров или непоследователен контрол → страх и срам → подчинение без разбиране → наказващ вътрешен критик → зависимост от авторитет → избягване на вина и затруднено поемане на реална отговорност.

Двете линии не са напълно отделни. В една личност могат да съществуват зрели морални позиции в определени области и силно зависима или наказваща съвест в други.

## 10. Насоки за психологическо консултиране и психотерапия

Психологическата работа изисква разграничаване между реална морална отговорност и хронично самообвинение.

Първата задача е конкретизиране на нарушението. Необходимо е да се установи какво действие е извършено, каква вреда е причинена, какво е било намерението и какви възможности за избор са съществували.

Втората задача е разграничаване между вина и срам. Клиентът трябва да може да признае неправилното действие, без да превръща грешката в доказателство, че цялата му личност е недостойна.

DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

Третата посока е изследването на произхода на вътрешните морални забрани. Някои от тях могат да защитават реални ценности, а други да представляват интернализирани семейни страхове, предразсъдъци или контролиращи послания.

Четвъртата задача е работата с проекцията. Човекът може да бъде подпомогнат да разпознава качества и импулси, които осъжда в другите, но не допуска като възможност в себе си.

Петата посока е превръщането на вината в отговорност. Това предполага конкретно извинение, възстановяване на вредата, промяна на поведението и приемане, че другият не е длъжен незабавно да прости.

Целта на терапията не е премахване на съвестта, а нейното преобразуване от наказващ вътрешен контрол в по-реалистична способност за отговорност.

## 11. Ограничения и насоки за бъдещи изследвания

Настоящият модел има теоретико-концептуален характер и не доказва причинно-следствена последователност между ранната социализация, структурата на съвестта и моралното поведение в зряла възраст.

Понятията „зряла съвест“ и „наказващ Свръхаз“ имат описателна функция и изискват прецизно интерпретиране. Те могат частично да се припокриват с моралната идентичност, предразположеността към вина и срам, самокритичността и авторитарната зависимост.

Бъдещи изследвания могат да проверят дали моралната идентичност и емпатийната загриженост посредничат между семейната регулация на емоциите и отговорното поведение. Може да бъде изследвана и хипотезата, че хроничният срам и суровата самокритичност са свързани не с по-висока моралност, а с по-силно защитно отричане и прехвърляне на вина.

## Заключение

Моралът, етиката и съвестта са свързани, но не са взаимозаменяеми понятия. Моралът предоставя система от ценности и норми. Етиката изследва тяхната обоснованост. Съвестта превръща част от тези норми във вътрешен регулативен процес.

Моралното развитие не се изчерпва с послушание и страх от наказание. То предполага постепенно преминаване към разбиране на последствията, емпатийна загриженост, морална идентичност и автономна преценка.

Суровата съвест не е непременно зряла съвест. Хроничната вина и срамът могат да поддържат външно съобразяване, но да затрудняват реалното признаване на грешката. Зрялата съвест не унищожава личността заради нарушението. Тя определя отговорността, изисква поправяне и подкрепя промяната.

Вътрешната отговорност възниква, когато човекът престане да се ръководи само от въпроса „Ще бъда ли наказан?“ и започне да пита: „Как моето действие засяга другия и какво трябва да направя, за да поема отговорност?“

Изградената съвест обаче не гарантира морално поведение. В реална ситуация моралните критерии могат да бъдат изместени от интерес, страх, групова принадлежност

DOI : https://doi.org/10.29114/ejtuv.vol1.iss3.71

и самооправдание. Психологическите механизми на това изместване са предмет на следващата статия.

**Използвана литература**

1. Aksan, N., & Kochanska, G. (2005). Conscience in childhood: Old questions, new answers. Developmental Psychology, 41(3), 506–516. doi: 10.1037/0012-1649.41.3.506
2. Aquino, K., & Reed, A., II. (2002). The self-importance of moral identity. Journal of Personality and Social Psychology, 83(6), 1423–1440. doi: 10.1037/0022-3514.83.6.1423
3. Blasi, A. (1983). Moral cognition and moral action: A theoretical perspective. Developmental Review, 3(2), 178–210. doi: 10.1016/0273-2297(83)90029-1
4. Freud, S. (1961). The ego and the id. In J. Strachey (Ed. & Trans.), The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, Vol. 19 (pp. 12–66). Hogarth Press. Original work published 1923.
5. Gilligan, C. (1982). In a different voice: Psychological theory and women's development. Harvard University Press.
6. Hoffman, M. L. (2000). Empathy and moral development: Implications for caring and justice. Cambridge University Press.
7. Jung, C. G. (1959). Aion: Researches into the phenomenology of the self. In The collected works of C. G. Jung, Vol. 9, Part II. Princeton University Press.
8. Kochanska, G. (1993). Toward a synthesis of parental socialization and child temperament in early development of conscience. Child Development, 64(2), 325–347. doi: 10.1111/j.1467-8624.1993.tb02913.x
9. Kochanska, G. (2002). Committed compliance, moral self, and internalization: A mediational model. Developmental Psychology, 38(3), 339–351. doi: 10.1037/0012-1649.38.3.339
1. Kochanska, G., Koenig, J. L., Barry, R. A., Kim, S., & Yoon, J. E. (2010). Children's conscience during toddler and preschool years, moral self, and a competent, adaptive developmental trajectory. Developmental Psychology, 46(5), 1320–1332. doi: 10.1037/a0020381
2. Kohlberg, L. (1981). Essays on moral development: Vol. 1. The philosophy of moral development: Moral stages and the idea of justice. Harper & Row.
3. Tangney, J. P., & Dearing, R. L. (2002). Shame and guilt. Guilford Press.
4. Tangney, J. P., Stuewig, J., & Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. Annual Review of Psychology, 58, 345–372. doi: 10.1146/annurev.psych.56.091103.070145
5. Turiel, E. (1983). The development of social knowledge: Morality and convention. Cambridge University Press.